

AZIL U SRBIJI

APC/CZA ASYLUM PROTECTION CENTER
CENTAR ZA ZAŠTITU I POMOĆ TRAŽIOCIMA AZILA

Sime Igumanova 14 • Belgrade/Beograd • Serbia/Srbija • www.apc-cza.org

Projekat „Pravno i psihološko osnaživanje azilanata i lica koja su dobila azil za aktivniju socijalnu ulogu u lokalnim zajednicama”

Projekat „Pravno i psihološko osnaživanje azilanata i lica koja su dobila azil za aktivniju socijalnu ulogu u lokalnim zajednicama” je projekat Centra za zaštitu i pomoć tražiocima azila koji je finansiran od strane **Skan Fondacije i Balkanskog fonda za lokalne inicijative**.

Projekat je realizovan tokom 2012. godine sa ciljevima: da uspostavi ostvarivanje funkcionisanja sistema socijalne i zdravstvene zaštite azilanata i lica koja su dobila azil; da započne uključivanje žena i dece tražilaca azila u zdravstveni, socijalni, obrazovni i druge sisteme; da doprinese razvijanju svesti žena azilantkinja o pravima koja im pripadaju, razvijanju svesti azilantkinja o njihovoj samostalnoj i nezavisnoj poziciji u porodici i savladavanju veština za buduće samostalno ostvarivanje prava; da doprinese jačanju motivacije za školovanjem, kreativnim radom i uključivanjem u sredinu, da socijalno osnaži žene tražilje azila. Cilj projekta je bio i da doprinese senzitivizaciji predstavnika lokalne zajednice u pogledu pitanja, problema i potreba azilanata kao i da doprinese povezivanju predstavnika lokalne zajednice i azilanata, otklanjanju predrasuda i nepoznanica između lokalne sredine i azilanata kao i da doprinese njihovom sve češćem prožimanju u tolerantnoj i zajedničkoj lokalnoj sredini.

Izdao:

Centar za zaštitu i pomoć tražiocima azila - APC/CZA, 2012. godine;

Urednik:

Radoš Đurović, Izvršni direktor APC/CZA;

Autori:

Azil u Srbiji

Radoš Đurović, Izvršni direktor APC/CZA;

Psihološki rad sa ženama i decom tražiocima azila

Jelena Jovanović, psihološkinja APC/CZA;

Radioničarski rad sa ženama u azilnim centrima

Jovana Vinčić, pedagoškinja APC/CZA;

Radioničarski rad sa decom iz azilnih centara

Jovana Vinčić, pedagoškinja APC/CZA;

APC/CZA ASYLUM PROTECTION CENTER
CENTAR ZA ZAŠTITU I POMOĆ TRAŽIOCIMA AZILA

Sime Igumanova 14 • Belgrade/Beograd • Serbia/Srbija • www.apc-cza.org

AZIL U SRBIJI

Sistem azila u Srbiji je relativno nov sistem, ustanovljen 01. aprila 2008. godine. kada je do sada jedini srpski Zakon o azilu (usvojen 24. oktobra 2007. godine) počeo da se primenjuje.

Srpski azilni sistem se pored Zakona o azilu RS kao lex specialisa oslanja na Zakon o opštem upravnom postupku kao lex generalisu za pitanja procedure, a na Zakon o strancima kao lex generalisu za materijalna pitanja (prava i obaveze koje nisu predviđene Zakonom o azilu). Pored Ustava koji pravo na azil predviđa u članu 57. i Zakona o azilu, azilnu materiju regulisu i pravilnici koji se tiču uslova smeštaja azilanata, zdravstvene zaštite, socijalne pomoći, azilnih isprava i kućnog reda u centrima za azil.

Za pitanja prihvata i smeštaja tražilaca azila nadležan je Komesarijat za izbeglice Republike Srbije (KIRS), državna organizacija koja se bavi pitanjem izbeglica od 1990. godine. U Srbiji postoje dva centra za azil, jedan udaljen 70 km južno od Beograda u blizini Lajkovca (Bogovađa), a drugi udaljen 150 km zapadno od Beograda u blizini Loznice (Banja Koviljača). Centri su otvorenog tipa i njima rukovodi KIRS. Ukupan smeštajni kapacitet centara je između 230 i 250 mesta.

Pored centara za azil maloletni tražioci azila se smeštaju u Zavod za vaspitanje dece i omladine u Beogradu i u prihvatilište za maloletne strance u Nišu, postavlja im se staratelj i daje punomoćje nevladinoj organizaciji za zastupanje u daljem postupku po zahtevu za azil. Po registraciji se maloletnici šalju u centre za azil. Tokom celog postupka maloletnici bez pratnje imaju pravnu, psihološku podršku nevladine organizacije Centra za zaštitu i pomoć tražiocima azila. Maloletnici bez pratnje su predominantno dečaci iz Avganistana, ređe iz Severne Afrike, putuju u grupama ili uz pomoć mreža krijumčara sa kojima su u kontaktu putem mobilnih telefona ili internet-a.

Tražiocima azila u Srbiji su tradicionalno mladi muškarci, Avganistanci, Somalijci i Pakistanci kao dominantne grupe. Zavisno od konkretnih okolnosti u regionu i svetu, kao veće grupe tražilaca azila u 2012. godini pojavljuju se i Sirijci i Arapi iz Severne Afrike i sa Bliskog Istoka. Žene u ovoj godini čine 14% (njih 379) a deca 30% (njih 744) od ukupne populacije azilanata. Žene koje samostalno dolaze u Srbiju i traže azil su izuzetno retke, gotovo nikada do sada to nisu bile Avganistanke, samo u nekoliko slučajeva Somalijke, ali su to zaista retki i nesvakidašnji slučajevi.

Sve više se kao tražioci azila u našem sistemu pojavljuju porodice sa decom. Takav trend je započeo krajem 2010. godine i do danas je prisutan. Čitave porodice dolaze, često čak i sa trudnim ženama i traže azil. Interesantno je da su to uglavnom avganistanske i somalijske porodice, a vrlo retko i sirijske. U povećanju je i broj maloletnika bez pratnje koji traže azil i taj broj iznosi 501 dete bez pratnje u 2012. godini.

Tražiocima azila se u postupku garantuje smeštaj i hrana u skladu sa mogućnostima ograničenog smeštaja u centrima za azil, zdravstvena zaštita, socijalna pomoć ako borave van centara i nemaju sredstava za izdržavanje, sloboda kretanja na celoj teritoriji Srbije, pravo na osnovno i srednje obrazovanje, osnovna ljudska prava kao i građanima Srbije. Tražioci azila se ne pritvaraju tokom trajanja postupka niti im je ograničeno kretanje. Izuzetno, u nekoliko slučajeva je tražiocima azila ograničeno kretanje usled opasnosti po javni mir i bezbednost.

U 2008. godini 77 lica je izrazila nameru da traži azil, u 2009. godini 275 ljudi je tražilo azil, u 2010. 522 lica je tražilo azil. U 2011. godini 3143 lica je zatražilo azil dok je u 2012. godini 2723 lica zatražilo azil u Srbiji.

Iako je u 2012. godini broj tražilaca azila bio manji za 400 lica u odnosu na 2011. godinu, pritisak na granice ne prestaje u 2012. godini. Pritisak je sve veći, a prema našim saznanjima stečenim u obilasku srpsko-makedonske granice u 2012. godini, kontrola ulaska migranata putem alternativnih pravaca iz Makedonije i sa Kosova u Srbiju je izrazito otežana. Glavnu pažnju migranata privlače mađarska i hrvatska granica. Kontrola obe granice je pooštrena u 2012. godini što dovodi do dužeg boravka ljudi u centrima za azil i u azilnom postupku (što danas iznosi u proseku oko 3 meseca) ali i do boravka u ilegalnim naseljima u blizini mađarske granice. Ipak, po informacijama koje dobijamo od migranata i azilanata, gotovo svako uspe u pokušaju da predje granicu pre ili kasnije, bitna je samo volja, jer čoveku koji je izgubio sve i kome nema povratka ne preostaje ništa drugo nego da pokušava iznova i iznova sve dok ne stigne tamo gde se uputio. Posao krijumčarenja je unosan i donosi višestruku zaradu krijumčaru koji nevoljnike često po nekoliko puta prebacuje preko granice pošto budu uhvaćeni i vraćeni nazad.

Pravnu pomoć azilantima od početka funkcionisanja azilnog sistema (od 01.04. 2008 godine), pruža Centar za zaštitu i pomoć tražiocima azila

U okviru projekta „Pravno i psihološko osnaživanje azilanata i lica koja su dobila azil za aktivniju socijalnu ulogu u lokalnim zajednicama” pravno savetovanje i pomoć u ostvarivanju prava na zdravstvenu zaštitu i socijalnu pomoć žena i dece tražilaca azila je podrazumevalo pravno informisanje kroz razgovor o pravima zagarantovanim u srpskom azilnom postupku, a posebno u pogledu prava na ostvarivanje zdravstvene zaštite i prava na socijalnu pomoć, načina ostvarivanja zdravstvene zaštite i socijalne pomoći, hitne zdravstvene zaštite i drugih prava. Projektna aktivnosti su obuhvatile i direktnu pravnu asistenciju pri ostvarivanju prava na zdravstvenu i socijalnu pomoć pred nadležnim organima kao i pribavljanje isprava, potvrda i dokumenata. Aktivnost su realizovali APC pravници uz asistenciju prevodilaca tokom poseta sredinama gde se nalaze tražioci azila (Banja Koviljača, Bogovađa, ZVDO Voždovac Beograd). Pravno je u okviru projekta informisano 204 žena, pribavljeno isprava, potvrda i dokumenata za 158 lica, dok su realizovane 123 direktne pravne asistencije u ostvarivanju prava na terenu.

Kroz posete zdravstvenim ustanovama na lokalnu i po potrebi u Beogradu, kao i zahvaljujući konkretnim posetama i intervencijama na terenu, lekarima i pravnim i administrativnim službama domova zdravlja i zdravstvenih ustanova su pružene sve potrebne informacije i asistencije u pogledu pravilnog tumačenja i ostvarivanja prava na zdravstvenu zaštitu tražilaca azila. Na taj način se značajno doprinelo uspostavljanju efikasnog mehanizama zdravstvene zaštite, što je dovelo na terenu do izjednačavanja tražilaca azila sa domaćim građanima u pogledu zdravstvene zaštite. Kroz uspostavljenu redovnu

i nesmetanu komunikaciju i saradnju sa lokalnim domom zdravlja u Lajkovcu obezbeđena je zdravstvena zaštita tražiocima azila i u seoskoj ambulanti u selu Bogovađa, a sa većinom zdravstvenih ustanova koje su pružale zdravstvene usluge azilantima komunikacija i saradnja se nastavlja putem redovnih kontakata, razmene misljenja, koordinacije, zajedničkog prevazilaženja problema administrativne i pravne prirode.

PSIHOLOŠKI RAD SA ŽENAMA I DECOM TRAŽIOCIMA AZILA

U periodu 2009-2012. kroz direktan kontakt i rad sa tražiocima azila, od strane stručnjaka APC tima, identifikovani su raznovrsni problemi, dobijena je jasnija slika stanja i funkcionisanja azilnog sistema u Srbiji i života tražilaca azila kod nas. Mnogi od problema u korenu imaju, pre svega, odsustvo adekvatnog znanja, iskustva kao i razumevanju i poznavanju specifičnosti ove grupe, kako kod ljudi koji su u direktnom kontaktu tako i u širem kontekstu. Ovo se može objasniti činjenicom da azilni sistem kod nas postoji od 2008. godine i da se od te godine broj tražilaca azila u Srbiji naglo povećava¹, dok se istovremeno nedovoljni broj stručnjaka angažuje za direktan rad sa ovom populacijom.

Sa druge strane, naše društvo u celini, opterećeno nekim drugim, „stvarnim problemima”, sopstvenim preživljavanjem i borbom za bolji život, veoma slabo, površno i bez puno interesovanja reaguje na situacije poput problema tražilaca azila, sve jačih migracija kroz našu zemlju, prihvata izbeglica iz regiona i celog sveta, položaja društveno ugroženih grupa.

Tražiocima azila, kao grupa u višestrukom porastu u Srbiji, predstavljaju vrlo osetljivu i marginalizovanu grupu, pre svega zbog statusa stranaca, koji ne razumeju jezik, običaje, ne poznaju politički i pravni sistem. Zbog nacionalne, rasne, verske i etničke razlike tražilaca azila u odnosu na lokalno stanovništvo, dodatno se pojačava vulnerabilnost ove populacije. Treba naglasiti da se posebno osetljivom pokazala grupa žena i dece tražilaca azila koji su i činili ciljnu grupu sa kojom se radilo.

Nezainteresovanost lokalnih organa vlasti, centara za socijalni rad, domova zdravlja i bolnica, škola i drugih ustanova, dovelo je do stvaranja sve izolovanijih sredina, jedne azilne i druge lokalne, koje su uporedo funkcionisale i retko se dodirivale.

Svojevrsna zatvorenost, kako tražilaca azila, tako i lokalnih zajednica, bazirana na nepoverenju, predrasudama i odsustvu komunikacije, dovela je sredinom 2011. do eskalacije netrpeljivosti, promovisanja jezika mržnje, pretnji i fizičkih sukoba usmerenih ka tražiocima azila smeštenih u Banji Koviljači. Trend nepoverenja i zatvorenosti tražilaca azila nastavljen je širenjem negativnih iskustava o napadima od strane lokalnih izgnanika koji otimaju novac, mobilne telefone i fizički maltretiraju azilante. Kao što je pomenuto, uočeno je da su deca i žene tražiocima azila posebno osetljivi zbog prirode izolovanosti u kojoj se nalaze. Za bolje razumevanje ovog stanja grupe žena i dece, treba imati u vidu etničke, verske, političke okvire koji definišu ove ljude.

Žene i deca tražiocima azila su potčinjeni patrijarhalnim običajima i pravilima sredine u kojoj su odrasli i iz koje su krenuli na put ka Evropi. Patrijarhalni obrasci ponašanja u azilnim porodicama i kulturi su i dalje dominantni u većini slučajeva, pa je uloga žene svedena isključivo na porodične odnose i relacije, ostavljajući ženu u krajnje zavisnom položaju u odnosu na muškarca. Velika većina žena azilanata su neobrazovane, tek sa jednim ili dva razreda osnovne škole, dok verski i tradicionalni okviri onemogućavaju ženama da uspostavljaju kontakte sa drugima na način koji je u našoj kulturi uobičajen. Zbog navedenog modela ponašanja kao i osećaja nesigurnosti potkrepljenog traumatičnim iskustvima, žene nisu imale gotovo nikakve kontakte sa zajednicama van centara u kojima su smeštene. Usled ovih činjenica žene su u potpunosti bile uskraćene od obavljanja uobičajne svakodnevne aktivnosti kao što su odlazak u prodavnicu, šetnja gradom, parkom, igra sa decom na igralištima ili korišćenje bilo koje vrste javnih društvenih sadržaja.

Zbog svega navedenog, žene su prepoznate kao grupa sa kojom se treba posebno raditi.

Kako bi se bolje upoznale i razumele potrebe žena smeštenih u centrima, tokom 2011. godine, a potom i u pripremnj fazi projekta 2012. godine, obavljani su individualni razgovori sa 30 azilantkinja različite uzrasne, obrazovne, etničke pozadine. Posebna pažnja je bila usmerena na identifikaciju problema sa kojima se žene susreću tokom perioda migracije (u porodici, u centrima, lokalnoj zajednici) kao i jasnom definisanju njihovih potreba. Na osnovu prikupljenih podataka, uobličeni su opšti, a potom i specifični ciljevi kojima će se APC stručnjaci baviti u periodu februar-decembar 2012. Osnovni cilj projekta „Pravno i psihološko osnaživanje azilanata i lica koja su dobila azil za aktivniju socijalnu ulogu u lokalnim zajednicama” je postavljen kao psiho-socijalno osnaživanje žena. Podizanjem svesti žena i njihovih kapaciteta da razumeju razlike i specifičnosti drugih kultura, običaja, religija, transformisanjem sopstvenih submisivnih modela ponašanja u porodici i društvu, žene su osnaživane da preuzimu aktivniju i angažovaniju ulogu u porodici i u lokalnoj domaćoj i azilnoj zajednici.

Specifični ciljevi su definisani kao:

- Potpuno uključivanje žena i dece tražilaca azila, korisnika programa u postojeće sisteme: zdravstveni, socijalni, obrazovni i druge.
- Razvijanje svesti žena azilanata o pravima koja im pripadaju, o njihovoj samostalnoj i nezavisnoj poziciji u porodici i savladavanje veština za buduće samostalno ostvarivanje prava
- Jačanje motivacije za školovanjem, kreativnim radom i uključivanjem u sredinu

¹ U 2008. godini - 77 tražilaca azila; u 2009. - 275; u 2010. - 522 tražilaca azila; u 2011. - 3134 tražilaca azila; u 2012. - 2723 tražiocima azila; zvanična statistika APC/CZA-a

Azilnu populaciju u Srbiji u najvećem broju čine ljudi poreklom iz Avganistana, Somalije, Pakistana, ali i iz Sirije, Bangladeša, Palestine i zemalja Severne Afrike. Od prošle godine pored muškaraca sve više raste broj žena i dece koji se odlučuju na put do Evrope te se pojavljuju u većem broju i kao azilanti u Srbiji².

Raspon godina tražilja azila varira od mlađih adolescentkinja do žena odraslog doba, dok je najveći broj tražilja azila uključenih u projekat uzrasta između 19 - 26 godina života – 41%.

Srbija je tranzitna zemlja najvećem broju azilanata i predstavlja mesto za odmor i pripreme za dalji put ka evropskim zemljama. Statistika govori da se 25 % tražilaca azila zadržava u Srbiji od 2 nedelje do 3 meseca, 63% u period od 3 do 8 meseci a 12 % preko 8 meseci u Srbiji.

Bez obzira na dužinu boravka u Srbiji, ne sme se izgubiti iz vida da je najveći broj, gotovo 96% tražilaca azila pre boravka u našim centrima, bilo smešteno u centrima u Grčkoj, Turskoj i drugim zemljama i da je život u kolektivnim centrima i kampovima značajno uticao i obeležio mnoge živote. Srbija kao zemlja sa velikim brojem izbeglih lica, ima veliko iskustvo ali ne i potpuno razumevanje negativnih efekata na korisnike centara. Život u centrima i njihova dinamika, kao velikim tranzitnim zajednicama, predstavlja još jedno važno mesto za razumevanje šire slike i konteksta u kojima tražioci azila žive dok su u Srbiji.

Tražilje azila i deca azilanti su smešteni u Centrima za azil u Banji Koviljači i Bogovađi, Zavodu za vaspitanje dece i omladine na Voždovcu – „Vasa Stajić”. Uslovi kolektivnog smeštaja mogu biti iscrpljujući i štetni po mentalno zdravlje. Sa dužim boravkom razvijaju se problemi identiteta, samovrednovanja i samopoštovanja. Žene navode da im nedostaju kućni poslovi, ali pre svega spremanje hrane, što je za kulture iz kojih dolaze glavna uloga i definicija, majke, žene. Pravila koja postoje radi efikasnijeg funkcionisanja centara, ali i radi bezbednosti azilanata, istovremeno su povređujuća po ljudsko dostojanstvo, ograničavaju pravo na slobodu kretanja, izbora, itd.

Kada se govori o socijalnom nivou, govori se o međuljudskim odnosima. Kada se zamisli život u kolektivnom centru u kome u svakom trenutku ima bar 150 ljudi različitih nacionalnosti, etničke, verske, obrazovne strukture, jasno je da je stvaranje konflikata na različitim osnovama neizbežno. Konflikti u centrima se dešavaju, a povremeno su praćeni i fizičkim nasiljem.

Za bolje razumevanje i rad sa azilnom populacijom, treba imati u vidu njen tranzitni karakter kao faktor koji u velikoj meri utiče na uspostavljanje odnosa, način rada, kreiranje i realizaciju programa. Uopšteno govoreći, usled privremene prirode boravka u Srbiji, ljudi pokazuju neke od osobina kao što su fokusiranost na cilj, bez želje i motivacije da se više i značajnije učestvuje i doprinese privremenom okruženju, površno emotivno shvatanje i doživljavanje okoline, zatvorenost u izražavanju mišljenja, emocija i stavova.

U Srbiji trenutno postoje dva centra, različitih kapaciteta i karakteristika koje dodatno utiču na kvalitet života njihovih korisnika i njihovo psihofizičko stanje.

U centru za azil u Bogovađi radi veći broj stalno zaposlenih iz lokalne sredine, što u mnogome olakšava život azilanata sa praktične ali i sa psihosocijalne strane. Imajući u vidu da su zaposleni u centru i stanovnici Bogovađe i okolnih lokalnih mesta sa kojima su azilanti u stalnom i direktnom kontaktu, oni predstavljaju glavna vrata komunikacije i razmene iskustava, stavova i pogleda azilnog i lokalnog, vanazilnog sveta. Centar za azil je geografski izolovan i 2 kilometara udaljen od prodavnica, ambulante, pošte i drugih društvenih sadržaja naselja Bogovađe. Bogovađa je seosko i vikend naselje sa oko 570 stanovnika koji u njemu žive. Ista činjenica doprinosi kreiranju drugačijeg razumevanja položaja i situacije tražilaca azila od strane lokalnog stanovništva. Naime, zaposleni koji su istovremeno i meštani, imaju uvid u ljudske priče i sudbine azilanata sa kojima su svakodnevno u kontaktu, vide ih i doživljavaju kao ljude sa kojima mogu da se identifikuju, sažaljevaju, razvijaju empatiju, a sve to značajno doprinosi kreiranju slike i stava koje prenose u svojim sredinama. Zbog svih ovih osobina, u Bogovađi su manje izraženi problemi sa lokalnom zajednicom.

Banja Koviljača predstavlja turističko mesto, grad sa preko 6000 stanovnika, na svega 6 kilometara udaljenosti od Loznice. Centar za azilante je smešten na nekoliko minuta hoda od centra Banje Koviljače što korisnicima centra nudi daleko više mogućnosti za normalniji život u odnosu na centar za azil u Bogovađi. Tu su prodavnice, pekare, park, dom zdravlja, policijska stanica, autobuska stanica. Sam centar za azil je manjeg kapaciteta i prima oko 80 ljudi. U odnosu na centar u Bogovađi, manji je broj zaposlenih i principi rada centra su drugačiji. Iako su objektivno uslovi za život bolji u centru Banje Koviljače, daleko veći broj problema sa lokalnom zajednicom utiče da korisnici centra ne uživaju u ovim prednostima. Česti su sukobi i incidentne situacije koji su usmereni prema ljudima smeštenim u centru za azil u Banji Koviljači.

U toku realizacije projekta februar-december 2012. godine obavljeno je 30 poseta psihologa Centrima za azil u Banji Koviljači i Bogovađi koje su podrazumevale psihološke radionice koje su praćene redovnim nedeljnim individualnim psihološkim savetovanjima kako u centrima za azil tako i u Zavodu za vaspitanje dece i omladine „Vasa Stajić” na Voždovcu. Na psihološkim radionicama je učestvovalo ukupno 130 žena iz oba centra, dok je psihološka osnaživanja i individualne psihološke razgovore prošlo više od 210 žena i više od 50 maloletnika bez pratnje.

Značajno je pomenuti da je sticajem okolnosti, iako se računalo na tranzitni karakter, u centru za azilante u Banji Koviljači zbog sporih odlazaka, uspela da formira stalnija radna grupa žena i mlađih adolescentkinja. Prvu grupu žena su činile mahom Somalijke i sa njima se radilo kontinuirano u periodu februar-maj 2012. godine, a drugu grupu su činile azilantkinje poreklom iz Avganistana sa kojima se radilo u periodu jun-novembar 2012. godine.

Ovaj podatak je bitan jer su se na osnovu kontinuiranog rada jednom nedeljno u navedenom periodu sa formiranom stalnom grupom, mogle jasno uočiti prednosti i značaj rada, rezultati kao i promene u ponašanju. Primera radi, svaki dolazak psihologa na dan radionice, započinje pozivanjem žena, od sobe do sobe, kada se navede početak i mesto rada. Žene iz centra Banja Koviljača su posle prva dva susreta počele da dolaze same na vreme, spremne i motivisane za rad. Sa druge strane, kako se u centru za azilante u Bogovađi nije formirala stalna grupa, iako su periodično redovno učestvovala žene na nekoliko

2 Tokom 2011. godine u Srbiji je azil zatražilo 295 žena i 722 dece; tokom 2012. godine 379 žene i 744 dece; zvanična statistika APC/CZA

uzastopnih radionica, dešavalo se da radionica ne može da počne u planiranom terminu, da se učesnice pozivaju po nekoliko puta i da je potrebno više vremena da bi se započeo rad na odabranu temu.

Kontinuirani rad sa ovim ženama iz Somalije i Avganistana je doprineo boljem razumevanju ovih kultura, omogućio je jasniji uvid u njihove razlike, razlike u stilovima života, motivaciji, stepenu razvijenosti, konzervativnosti, što je bio bitan faktor prilikom odabira tema i načina prilagođavanja sadržaja radionica učesnicama.

Pozitivan efekat stalne grupe, vidi se i kroz uspostavljanje odnosa poverenja između psihologa i žena/ adolescentkinja uključenih u projekat, tako da su realizovani i individualni psihološki razgovori, u kojima je dostignut nivo potpunog otvaranja i deljenja intimnih sadržaja i emocija što je takođe odličan indikator postignute promene i očekivanih rezultata.

Program radionica je koncipiran tako da pored direktne pomoći i podrške obezbedi korisnicama prostor i okvir za neformalno okupljanje i druženje. Osnovna načela na kojima se zasniva aktivnost psihosocijalne podrške su: apsolutno i bezuslovno poštovanje ljudskih prava; dobrovoljnost; puna informisanost; participativnost i puna sloboda odlučivanja; solidarnost; saradnja i uvažavanje; poštovanje privatnosti.

Kroz ove susrete ženama su ponuđeni sadržaji i teme od značaja za kojima su žene imale potrebu ali se ranije nisu susretale i nisu imale mogućnost da ih prorade, pogotovo ne u centrima za azil ili u krugu etničkih azilnih grupa kojima su pripadale.

Iskusvenim pristupom, kroz kreativne tehnike učenja i rada obrađene su teme poput identiteta, komunikacije, pristupima konfliktima, poverenja, emocija, nasilja, budućnosti i drugih.

Kao posebno uspešan i od strane žena odlično prihvaćen, je kreativni segment svih radionica koji je podrazumevao učenje i izradu određenih predmeta koji su bili dovedeni u vezu sa temom (na temu poverenja rađeni su cvetovi od salвета, narukvice prijateljstva od vune, tema moja budućnost je podrazumevala izradu kolaža željene budućnosti sastavljenih od slika iz časopisa, emocije su istraživane kroz rad sa glinom itd). Pravljenje predmeta je pored učenja imalo i terapijski veoma delotvorno dejstvo na žene što se ogledalo kroz osećaj zadovoljstva i ponosa napravljenim predmetom, procenjivanjem i ponavljanjem procesa kojim se postizala još veća uspešnost i preciznost.

Radionica na temu *identiteta* je rađena kao uvodna u okviru svakog ciklusa. Kao i sve tematske radionice osmišljena je i prilagođena različitim strukturama učesnica. Glavni segment radionice je bio izrada životne mape, tj. prikaza ključnih događaja u životu svake učesnice kroz crtež. Za većinu učesnica, u svim ciklusima, bez obzira na poreklo, najznačajniji događaji su vezani za porodičnu sliku, od dobijanja brata, sestre, preko udaje i osnivanje sopstvene porodice. Glavne uloge žene su uloge deteta i sestre, a potom supruge i majke. Mali broj učesnica, uglavnom iz Avganistana, prikazivale su i neke druge društvene uloge i odnose koji su imali veze sa obrazovanjem tj. školovanjem. Kod mlađih učesnica, najupečatljivija mesta su u vezi sa migracijom i prikazom traumatičnih događaja i straha za život na putu.

Radionica u okviru koje su se obrađivale *emocije* zaintrigirale je veliki broj žena. Ova radionica je kroz cikluse predstavljala prekretnicu u uspostavljanju odnosa kako između psihologa i žena, tako i žena međusobno. Radionica je imala za cilj prepoznavanje i razumevanje univerzalnosti osnovnih emocija i njihovo ispoljavanje. Žene su pozivane da kroz igre uloga prikažu situaciju sa određenom emocijom. Zadatak igranja uloga je učesnicama uvek zanimljiv ali potrebno je više vremena i poverenje u grupu da bi ga izveli. Pored razgovora i igranja uloga, glavni metod rada je bio kreativni deo, tj. istraživanje određenih emocija radom sa glinom. Strah je emocija koja se više puta nametala i istakla, pa je rad na ovoj emociji bio nezaobilazan. Rad na strahu je imao i terapijsko dejstvo. Pored samog procesa opredmećivanja sopstvenog izvora straha, učesnice su imale prostor da vide i čuju tuđe strahove, a potom u poslednjem delu, učesnice su mogle da unište svoj strah. Kod većine učesnica poreklom iz Somalije je prisutan strah od divljih životinja škorpija, zmija i insekata, dok su učesnice koje potiču iz Avganistana prikazivale strah od talibana, bombi, puške, noža, policajaca, strah od smrti. Momenat konfrontacije i transformacije straha je većina učesnica radionica okarakterisalo kao najupečatljiviji deo. Transformacija straha je išla preko uništenja predmeta tj. njegovog pretvaranja u novi objekat, objekat koji predstavlja čežnju, želju ili izvor sreće. U ovoj aktivnosti većina nastalih predmeta predstavljala je, prema rečima učesnica, normalnost, slobodu i kućnu atmosferu, poput prikaza korpe sa voćem, torte, čajnika sa šoljama, šerpe i posuđa za ručavanje.

Moja budućnost je tema radionice kojom se završavao svaki ciklus, a koja je imala za cilj prepoznavanje i kreiranje slike željene budućnosti. Učesnice su imale zadatak da izmaštaju željeni svet i željeni život oslobođen uticaja obeshrabrujuće realnosti. Odabranim slikama iz časopisa žene su pričale priču kakvom životu se intimno nadaju. Predstavljanjem izrađenih kolaža, svaki put je od strane učesnica uočena sličnost u prikazanim željama i potrebama. Jedina razlika jeste u broju slika i veličini kolaža, između radova žena iz Somalije i drugih učesnica. Gotovo sve azilantkinje poreklom iz Somalije, bez obzira na godine, imale su kolaže sa malim brojem slika i detalja, dok su učesnice iz drugih zemalja izrađivale kolaže veličine postera, sa mnogobrojnim detaljima i sitnicama, koji su jasnije dočaravali željenu budućnost. Mlađe učesnice su bile slobodnije i konkretnije, pa su njihovi kolaži daleko bogatiji i veći u odnosu na druge. Na kolažima su slike koje prikazuju dom, kod nekih je to razrađeno do detalja, pa je prikazana kuhinja i trpezarija (ovakve slike su posebno prikazivane kod starijih žena i majki, kojima nedostaje uloga domaćice koja sprema hranu za porodicu), spavaća soba, dečije sobe i dr. Neudate učesnice su na kolažima imale prikaz partnera i zasnivanje porodice. Mlađe učesnice su predstavile školovanje i profesije na svojim kolažima. Neke od željenih profesija su lekarka, policajka, frizerka, stilistkinja, model, ginekolog, učiteljica. Većina mlađih učesnica je uključila slike putovanja. Interesantno je da su sve učesnice osim žena iz Somalije, prikazale i automobil, koji po mnogima predstavlja neophodnost za normalno funkcionisanje i predstavlja simbol uspeha u novom društvu.

U periodu februar-decembar 2012. godine, uz kontinuiran rad angažovanih stručnjaka (pedagoga, sociologa, psihologa i tima pravnika) i realizovane programe (radionice sa decom, edukativne zdravstveno-higijenske radionice, radionice bazirane na razlikama u kulturama i religijama, radionice psihološkog osnaživanja, individualano psihološko savetovanje, pravna pomoć i savetovanje) postignuti su postavljeni ciljevi projekta.

Iako su tradicionalni okviri i modeli ponašanja prisutni, kroz pruženu podršku i rad, ove mlade adolescentkinje i žene tražilje azila su pomerile sopstvene granice i osvojile nove nivoe slobode. U tu svrhu primeri čuvanja dece od strane očeva kako tokom trajanja radionica tako i u drugim okolnostima kada su žene bile odsutne ili zauzete, ilustruju formiranje aktivnijih, osnaženih žena kroz proces radioničarskog i individualnog psihološkog osnaživanja. Ovakvi rezultati govore o mogućnosti inciranjia i sprovođenja rane transformacije postojećih porodičnih uloga i odnosa, preraspodeli tradicionalnih poslova u porodici koja se često isključuje u slučaju ljudi i tražilaca azila iz konzervativnih i patrijarhalnih društava Azije i Afrike pošto se izmeste iz kulturnih okvira i obrazaca sredina iz kojih dolaze u napredne evropske društvene sisteme.

Žene slobodno izražavaju svoja prava, potrebe i nezadovoljstva. Uz komunikaciju sa odgovornima u centru kreiraju rasporede i pojedina pravila u skladu sa prepoznatim potrebama, npr. postavljanje rasporeda korišćenja veš mašina je inicirala azilantkinja. Žene su se izborile da predstavljaju etničke grupe unutar centara za azil u Bogovađi, a način insisitiranja i doslednost u zadovoljavanju svojih trenutnih potreba i prava je vidno unapređen.

Ovakvi primeri potvrđuju postojanje žene koja je svesna svojih prava i aktivno zagovara poštovanje istih.

Žene se slobodnije kreću, idu u nabavku, provode vreme van centara. Zbog povremenih incidentnih situacija, poput otimeanja novca, mobilnih telefona od strane lokalnog stanovništva, žene se ne osećaju potpuno sigurno i uglavnom idu sa nekim u pratnji, retko kad same. Pratnja su deca, druge žene, sve ređe muževi.

Kako se imao u vidu tranzitni karakter grupe, radionice su realizovane kroz 3 ciklusa u 10 meseci projekta, tako da su se u svakom ciklusu sa ženama ponavljale odabrane teme.

Učesnice su motivisane da tokom radionica uspostavljaju i stupaju u kontakt sa pripadnicama drugih, često tradicionalno suprotstavljenih grupa (primećena je izvesna netrpeljivost između arapskog i afričkog sveta, između arapskog i sveta Centralne Azije). Kroz podsticanje da iznose i vrednuju sopstveno i tuđe mišljenje, tokom rada je dolazilo do uspostavljanja dijaloga različitih grupa, promovisan je princip jednakosti, razumevanja, tolerancije. Kroz radionice identiteta, emocije i moje budućnosti istaknuta je univerzalnost emocija, ljudske težnje i želje.

Tokom rada na projektu stečeno je značajno novo lično i profesionalno iskustvo za psihološki projektni tim Centra za zaštitu i pomoć tražiocima, dok je kroz susrete sa ženama i adolescentkinjama uspostavljen je autentičan, iskren međuljudski odnos koji je dodatno olakšao postizanje željenih i predviđenih projektnih ciljeva i promena.

RADIONIČARSKI RAD SA ŽENAMA U AZILNIM CENTRIMA

Događaji koji su se desili u Banji Koviljači krajem 2011. godine, protesti, negativne reakcije i zatvorenost lokalnog stanovništva, potpuna izolovanost tražilaca azila u centrima u kojima su smešteni i odsustvo bilo kakvog dijaloga sa lokalnim stanovništvom ukazali su na potrebu za stvaranjem uslova za ostvarivanje prvih socijalnih kontakata između lokalnog stanovništva i tražilaca azila. Žene i deca su tokom svog boravka ostajali unutar centara vrlo retko ih napuštajući. Žene, uglavnom neobrazovane, nisu imale sadržaje kojima bi ispunile vreme. Deca ostaju getoizirana, bez prilika za druženje sa vršnjacima. Deca su u azilnim centrima bila lišena prilike da uče, da se razvijaju socijalno i emotivno u krucijalnom periodu sazrevanja. Majke kojima su najvažnije aktivnosti bile vaspitanje i kuvanje, u malim sobama, u postojećim uslovima ne kuvaju, u trenutnoj fazi gube motivaciju za dodatnim angažovanjem oko vaspitanja dece. Imajući u vidu da su upravo žene i deca tražioci azila u Srbiji mikro grupe koje imaju potencijala da preuzmu aktivnije učešće u procesu integracije i participacije tražilaca azila u lokalnoj zajednici, Centar za zaštitu i pomoć tražiocima azila je krenuo u pripremu i realizaciju projekta „Osnaživanje azilantica i lica koja su dobila azil za aktivniju socijalnu ulogu u lokalnim zajednicama”. Projekat je imao za cilj da posebno adresira ove kategorije tražilaca azila i kroz seriju radionica i asistencija osnaži azilante i poveže ih sa lokalnom sredinom i institucijama koje u njoj funkcionišu u azilu.

U koncipiranje projekta tokom kojeg se radilo sa ove dve mikrogrupe (ženama i decom tražiocima azila) bili su uključeni upravo tražioci azila smešteni u centru u Banji Koviljači i spram njihovih potreba i interesovanja je osmišljen dvanaestomesečni kurikulum.

Jednogodišnji program je realizovan sa namerom da se žene i deca tražioci azila uključe u postojeće sisteme: zdravstveni, socijalni, obrazovni, lokalni i druge, ali i da vodi razvoju svesti azilantkinja o pravima koja im pripadaju, o njihovoj samostalnoj i nezavisnoj poziciji u porodici i savladavanju veština za buduće samostalno ostvarivanje prava. Sticanje znanja o komunikaciji, rešavanju konflikata, poželjnih reaganja u slučajevima diskriminacije, upoznavanjem sa pojmovima rodno zasnovanog nasilja, seksualne eksploatacije, trgovine ljudima, krijumčarenja ljudi, žene su podstaknute da pričaju o nasilju, da prepoznaju eventvano nasilje u porodici, sagledaju i pronađu način adekvatnog reaganja na nasilje. Jedan od ciljeva bio je povezivanje žena koje dolaze iz različitih kulturnih, etničkih, religioznih sredina, a koje retko istupaju izvan sopstvenih grupa i ne komuniciraju međusobno ili razmenjuju samo praktične informacije vezane za život u centru.

Prema navedenim ciljevima, osmišljene su kreativne, zdravstvene, kulturološke i psihološke radionice koje su se dva puta nedeljno tokom celog projektnog perioda realizovale u Banji Koviljači i Bogovađi.

Program je vodio osnaživanju žena da razgovaraju među sobom o sopstvenim zdravstvenim problemima, lakše prepoznaju promene sa ciljem blagovremenog lečenja i prevencije.

Ukazujući na raznolikosti običaja, kultura, religija, načina života društava iz kojih dolaze i lokalnog društva, sticanjem predznanja o srpskoj i evropskoj kulturi, radilo se na otklanjanju predrasuda i lažnih predstava o sredinama u koje su se uputili kako se ne bi suočile odjednom i naglo sa svetom koji im je dalek, stran, nerazumljiv i na prvi pogled neprijateljski.

Žene uključene u projekat dolazile su, dominantno iz Avganistana i Somalije u više od 90% posto slučajeva, a manje od 10% žena su poreklom iz Bangladeša, Sirije, Nigerije, Eritreje. Mali je broj žena koje putuju same, a velika većina žena putuje u pratnji muškog krvnog srodnika ili zajedno sa porodicom.

Sve azilantkinje dolaze iz patrijarhalnih sredina gde su muškarci uvek ti koji predstavljaju porodicu i donose bitne odluke za porodicu, a žene se nalaze uvek u senci i poštuju odluke i izbore muškaraca.

Žene su u više od 95% slučajeva potpuno neobrazovane, a retke su bile uključene u osnovno školsko obrazovanje. Vrlo retko u azilnoj populaciji su se pojavljivale žene koje su imale završenu srednju školu ili su započele studije. U takvim slučajevima se radilo isključivo o izuzecima i učesnicama koje su dolazile iz krajnje različitog društvenog i socijalnog okruženja u odnosu na veliku većinu tražilja azila, učesnica radionica. Izuzetno submisivne i potčinjene muževljevim odlukama, nisu bile spremne da preispitaju sopstvenu ulogu u porodici, da se suprotstave nametnutim odlukama – sa kim će biti u braku, gde će im deca rasti, da li će krenuti na put, napustiti zemlju porekla, zatrudneti, da li će ženska deca imati nametnut ili slobodan brak. Samo pojedine i retke žene su u Srbiju došle bežeći upravo od strogog patrijarhalnog režima i strogih patrijarhalnih pravila, a u svim ostalim slučajevima su bile pratilje muževa, braće i porodice, bez želje i namere da sopstvenu ulogu preispitaju, pogotovo ne na putu kroz Srbiju.

Iako su žene tražilje azila veoma mlade (57% je ispod 27, svega 1 učesnica je bila starija od 50 godina), rano stupaju u brakove i počinju da rađaju decu, 90% njih navodi obrazovanje kao jednu od najbitnijih potreba. One streme ka tome da njihova deca idu u školu, budu obrazovana, imaju pristojne poslove i uređene živote, a više od 70% učesnica ima ideju šta bi želele da rade u budućnosti. Takve karakteristike ženske populacije, naizgled kontradiktorne, ukazuju na snažan potencijal za promenu i osnaživanje ličnosti tražilja azila u pravcu sticanja veće samostalnosti, značajnije uloge u procesu donošenja odluka u porodici, izgradnju nezavisne i snažnije ličnosti u fazama koje uslede posle okončavanja faze putovanja i pronalaženja konačnih i trajnih zemalja destinacije.

Usled okolnosti u kojima su napustile svoje domove, odrastale na putu, bile upućene u razgovore roditelja o prelascima, zatvorima, krijumčarima, u prilici da često preuzmu ulogu majke vodeći računa o mlađoj deci iz porodice, devojčice uzrasta od četrnaest do osamnaest godina, koje je posebno odlikovala prerana zrelost, posle kratkog vremena su postale učesnice radionica namenjenih ženama. One iz te grupe koje su prevazilazile sopstveni uzrast u pogledu participacije u grupi, preuzele su aktivno učešće i u susretima sa ženama.

Usled različitih kulturnih i obrazovnih miljea iz kojih su dolazile žene, njihovog prethodnog obrazovanja, porodičnih okolnosti, starosti, da li putuju same ili sa porodicom, azilantkinje su se razlikovale u stepenu motivacije i interesovanja da učestvuju u programu koji je realizovan. Majke sa decom starijom od tri godine, zatim majke koje su promišljale o svojoj trenutnoj situaciji i odgovornosti koju imaju prema svojoj deci, kao i mlade devojke činile su deo grupe koji je bio najaktivniji, najpostojaniji te su i najviše napredovale u procesu osnaživanja, sticanja svesti o neophodnosti zdravstvene zaštite, spoznaje kulturnih, religioznih, običajnih različitosti.

Specifično za tražioce azila u Srbiji je da su u tranzitu jer su im zemlje destinacije zemlje centralne, zapadne i severne Evrope i da se u proseku zadržavaju tri meseca.

Shodno prepoznatim karakteristikama grupe žena i dece tražilaca azila, program je podeljen na tri tromesečna ciklusa koji su ponavljani da bi kroz iste setove radionica prošlo što više korisnica, sa jedne strane, ali i da bi se uzimajući u obzir tranzitni i nestalni karakter azilne grupe mogao uspostaviti smisleni kontinuitet u radu u okviru svake od četiri tematske celine (psihološke, kulturološke, higijenske i kreativne radionice).

Metodologija neformalnog obrazovanja i radioničarski oblik rada sa grupom bio je ženama nov ali adekvatan za uspostavljanje prisnijih odnosa, toplije komunikacije i saznavanje jednih o drugima. Aktivno učenje kroz rad sa grupom, iskustveno učenje, učenje kroz diskusije, rad u parovima i malim grupama odabrani su kao deo metodologije rada nasuprot tradicionalnom prenošenju znanja i informacija gde bi žene bile pasivne u prijemu informacija.

S obzirom na to da su žene neobrazovane, na različitoj nivou shvatanja apstraktnog (npr. učesnice iz Somalije usled nedostatka adekvatne stimulativne i aktivne sredine za razvoj nisu dosegle intelektualnu zrelost te nisu u stanju da razumeju nikakvo apstraktno i metaforično slanje poruka i izlaganje), bilo je potrebno sve sadržaje pojednostaviti i konkretizovati kako bi bili razumljivi čitavoj grupi. Korišćenjem video materijala, ilustracija, štampanih materijala sa prevodom na njihov jezik, davanjem konkretnih primera, olakšan je proces razumevanja novog sadržaja i usvajanja informacija.

Na radionicama se od žena očekivalo da se predstave, učestvuju, kažu svoje mišljenje, saslušaju druge, razgovaraju o određenoj, zadatoj temi. Čak i žene koje su bile uključene u obrazovne sisteme u zemljama porekla ili negde na svom putu do Srbije, nalazile su ovaj oblik rada novim, a aktivna pozicija učesnice radionice prevazilazila je granice zone komfora na koje su učesnice navikle kroz prethodno iskustvo u socijalnim kontaktima i eventualnom i retkom procesu učenja. Pored inicijalnog odsustva spremnosti da prate struktuiran niz aktivnosti (žene ulaze, izlaze, međusobno razgovaraju, postavljaju pitanja nerelevantna za temu), žene su bile čutljive i povučene, bilo im je teško da formulišu odgovor, ponavljale su ono što je neko rekao. Posle veoma kratkog vremena uz ohrabrivanje da učestvuju i nešto kažu, podsticanjem interaktivnog funkcionisanja radionica, žene su počele da uzimaju aktivniju ulogu tokom radionica, dobrovoljno su se javljale, postavljale pitanja, posredovale u prevodjenju i pomagale u pojašnjavanju instrukcija drugim učesnicama, što je i u pisanim i usmenim evaluacijama praćeno zapažanjima da su zajednički susreti jedini način da saznaju nešto o drugim kulturama, drugim ženama, da shvate da su im problemi gotovo isti kao i da su im trenutne muke jednake.

Principi rada voditeljskog tima bili su zasnovani na fleksibilnosti, otvorenosti, postepenom uvođenju pravila, trajanju radionica i strukturi.

Brižljivim praćenjem ponašanja učesnicama, njihovim pitanjima o temama radionica, njihovim utiscima, sa učesnicama su obavljani i individualni razgovori koji su ponekad bili inicirani od strane stručnog tima, a ponekad od strane učesnica. Ad hoc, neformalni i formalni razgovori u malim grupama stvorili su novi prostor za dobijanje povratne informacije voditeljskom

timu, za dobijanje predloga za nove teme, za prepoznavanje potrebe za uvođenjem novih sadržaja, za uvođenje izmena u odnosu na planirano, ali su stvorili i značajan prostor za jačanje veze i uspostavljanje poverenja sa učesnicama. Uslovi u kojima žene uključene u program imaju priliku da utiču na odabir sadržaja i samu realizaciju radionica, kod njih je razvio dodatno interesovanje i svest da su u centru radioničarskog i projektnog procesa.

Uključivanjem u različite oblike neformalnog obrazovanja, radeći na podizanju njihovog samopouzdanja, podstičući ih da uspostave kontakt sa drugim ljudima zapravo doprinosilo se i razbijanju predrasuda o ulozi žene, njenom položaju, a svakako i razvoju motivacije za obrazovanjem i udruživanjem sa drugim ljudima.

Kroz 24 radionice psihološkog osnaživanja, sa učesnicama su obrađene teme kao što su identitet i pripadnost grupi, komunikacija, načini reagovanja u konfliktnim situacijama, partnersko nasilje, prepoznavanje i ispoljavanje emocija, suočavanje sa sopstevnim strahovima, planovi i očekivanja od budućnosti.

Tokom 10 radionica baziranih na kulturološkim razlikama sa učesnicama se radilo na dva nivoa. Prvi nivo je informisanje i poređenje običaja, svakodnevnih situacija i položaja žena u zemljama iz kojih tražilje azila dolaze, Srbiji i zapadnoj i severnoj Evropi. Drugi nivo vezan je za razumevanje činilaca kulture i razumevanje različitih nivoa prilagođavanja novoj kulturi, gde su učesnice podstaknute i osnaživane da istraživački i konstruktivno pristupe zajednici u koju dolaze.

Kod svih učesnica se moglo primetiti dominantno povezivanje kulture sa njihovom religijom i sopstvenim položajem definisanim islamom. Žene su se tokom radionica i razgovora uvek vraćale na bespogovorno poštovanje sopstvene tradicije, a samo kod veoma malog broja njih mogao se primetiti negativan stav i bunt prema položaju pojedinca u sopstvenim islamskim kulturama. Značajan broj sagovornica koje su pobile iz zemalja porekla Evropu vide kao mesto gde će njihova deca i one same moći da žive slobodnije pri čemu najveći deo žena smatra da one kao deo jedne društvene/religijske grupe zaslužuju prostor u Evropi i da treba da budu prihvaćene baš takve kakve jesu, sa svim sopstvenim pravilima i kulturnim, religijskim i običajnim obrascima ponašanja (navodeći nošenje marama, česte molitve, rad žene kod kuće, isključivo odlučivanje roditelja u ime dece). Teme koje su ih najviše intrigirale jesu brakovi, položaj žene i ravnopravnost polova, izazovi majki u interkulturalnoj sredini u kojoj deca odrastaju, upoznavanje novih ljudi. Set praktičnih saveta vezanih za svakodnevne aktivnosti, običaje i specifične karakteristike srpske kulture, žene su veoma brzo i implementirale u svoje ponašanje.

Tokom 15 radionica na kojima su obrađivane teme iz domena zdravlja i higijene, učesnice su informisane o prepoznavanju i načinima prenošenja infekcija na koži, održavanju lične higijene tokom uslova putovanja i u izmenjenim uslovima suživota sa velikim brojem ljudi, higijenskom obrazovanju dece, zdravoj i balansiranoj ishrani, menstrualnom ciklusu i polno prenosivim bolestima, načinima prenošenja HIV-a, emotivnim i fiziološkim promenama tokom faze puberteta. Ove teme obrađivane su ili kroz radioničarski oblik rada ili u formi interaktivnih predavanja uz korišćenje videa i radnih materijala. Realizacija ovih radionica usledila je najkasnije kako bi se bolje upoznale učesnice i izbegla eventualna neprijatnost i moguć osećaj potcenjivanja uslova u kojima su učesnice nekada živele. Poruke koje su poslate jesu da se u izmenjenim okolnostima svako može zaraziti, a da okolnosti tokom boravka u svojoj kući i tokom dugog puta gde se privremeno živi u šumi, dugo pešači, nisu iste, te da predstavljaju neadekvatne uslove za održavanje lične higijene. Šuga i vaške su bili poznati većini žena ali gotovo niko nije znao kako se prenose. Žene učesnice nisu znale koji su prvi koraci koje treba preduzeti prilikom malaksalosti i početka gripa. Gotovo sve učesnice su bile svesne cikličnosti menstrualnog ciklusa ali bez svesnog praćenja ciklusa; posebno je bitno primetiti da u mnogim zemljama porekla menstruacija predstavlja tabu temu o kojoj se ne priča. Ilustrativan primer je činjenica da žene iz Avganistana nisu umele da navedu reč iz svog jezika koja se koristi za ženski polni organ. Njihova je inicijativa bila da se tema menstrualnog ciklusa detaljnije obradi.

Mlade žene, tražilje azila u celini kao i starije Avganistanke koje dolaze iz gradskih sredina su pokazale veliko interesovanje da saznaju više o polno prenosivim bolestima i načinima zaštite. Sve žene su čule za HIV međutim nisu pravile razliku između HIV-a i AIDS-a, a svega je par učesnica znalo kako se ove bolesti prenose. Obrađivanje fizioloških i emotivnih promena tokom puberteta tema je koja je inicirana od strane samih učesnica radionica, često ne samo od strane devojčica u pubertetu već i njihovih majki koje su problem sagledavale sa roditeljske strane.

Uzimajući u obzir visok stepen interesovanja tražilja azila, pažnju sa kojom su pratile radionice, pitanja koja su postavljana na radionicama, set zdravstvenih radionica se pokazao vrlo korisnim po mišljenju učesnica i odgovorio na direktne i najnužnije potrebe žena tražilja azila za vreme boravka u Srbiji i na njihovom putu kroz Srbiju.

Sa ženama i decom realizovano je 10 kreativnih radionica. Tokom ovih sesija se radilo na podsticanju kreativne i stvaralačke strane ličnosti azilanata, podizanju svesti o snazi sopstvene ličnosti te značaju sopstvene volje u postizanju zacrtanih ciljeva i potrebe istrajavanja u ostvarivanju zamišljenih ciljeva.

Tokom kreativnih radionica učesnice su bile veoma opušteno, dok je ostvarivanje prisne komunikacije najviše dolazilo do izražaja. Korišćenjem nekog vida umetnosti kao metoda rada stvorila se prilika za spontanu komunikaciju, veoma često i neverbalnu, stvarajući značajnu prisnost među učesnicama iz različitih zemalja. Ilustrativni primer je spontana neverbalna komunikacija tokom crtanja kanom po rukama. Žene iz različitih zemalja su samo nekoliko nedelja pre kreativne radionice kanom pokazivale nepoverenje i izrazit stepen nelagodnosti tokom realizovanja vežbi koje su podrazumevale fizički kontakt što se sve značajno promenilo sa započinjanjem radionica sa kanom. Uspostavljanju prisnije komunikacije je doprinela i činjenica da je kana deo tradicije zastupljena i u Avganistanu i u Somaliji i da je značajan broj učesnica podsećala na lepe momente u svojim domovima, sa rodbinom i prijateljicama. Nakon započetih kreativnih radionica sa kanom učesnice su izrazile želju da crtanje kanom bude zastupljenije u programu. Gotovo sve žene sa istoka imaju istančan osećaj za crtanje, detaljima posvećuju puno pažnje što se moglo videti tokom svih umetničkih aktivnosti što je i iskorišćeno u radu na kreativnim radionicama.

Ipak, treba napomenuti da su sve kreativne radionice bile zasnovane isključivo na manuelnom radu. Nije bilo pozorišnih ili plesnih segmenata jer su žene bile inhibirane religijskim i društvenim pravilima, te su nagli i slobodni pokreti ženama bili nepriradni i krajnje neugodni.

Azilantkinje koje su bile uključene u programske aktivnosti APC/CZA su bile u tranzitu, a boravak u Srbiji je bio samo jedna od stanica na njihovom putu. Imajući ovu činjenicu u vidu, nisu se istraživale traume, niti su se oživljavali nemili i stresni događaji tokom radionica čime bi se podstaklo prisećanje i emotivna samospoznaja i zahtevao i terapijski rad sa učesnicama. Terapijski rad bi u fazi tranzita učesnice dodatno mogao da destabilizuje, pokoleba i učiniti dodatno ranjivim.

Neke teme kao što su: nasilje u braku, suočavanje sa diskriminacijom, podsticanje i razvijanje radnih navika kod dece su ostale neistražene usled specifičnosti faze u kojoj se većina učesnica nalazila.

Kroz proces realizovanja projekta radilo se na formiranju azilnih saradnika medijatora koji su učestvovali na gotovo svim radionicama i potom nastavili da dolaze i prilikom narednog ciklusa. 20 učesnica, od onih koje su učestvovala na više od deset radionica i pokazale inicijalnu volju da aktivnije učestvuju u radionicama preuzele su zaista aktivnu ulogu u radu - bile su aktivnije, uključeniije u diskusije, davale konstruktivne komentare, predlagale teme, pomagale u pojašnjavanju i dodatnom prevodenju maloj deci, pomagale u održavanju radne atmosfere, prepoznavanju problema i predlaganju tema za rad, što je znatno uticalo na njihovo samopouzdanje, ambicije o budućim zanimanjima i dodatno poštovanje od strane drugih žena u centru.

Međutim, bilo je i učesnica koje su ostale pasivne, što je bio odraz njihovog kulturnog obrasca i karaktera, te su ređe preuzimale inicijativu. No, iako pasivne, osnažene su grupnom atmosferom, dok se iz komentara i evaluacionih formulara može videti da im je radioničarski proces bio značajan, da su se osećale dobro, staloženiije i osnaženo kroz učestvovanje u zajedničkom radu sa ostalim ženama.

Kao rezultat preduzetih projektnih aktivnosti i meseci radioničarskog rada mogle su se konstatovati izvesne promene: žene su postale otvorenije, saradljivije, počele su da učestvuju u strukturiranim aktivnostima, sadržaji koje su iznosile na početku odnosili su se na praktične aktivnosti i pitanja a vremenom su postali složeniji; učesnice izražavaju svoje mišljenje, govore o problemima i strahovima, iniciraju individualne razgovore sa stručnim timom. Iako su se učesnice otvarale tokom grupnih aktivnosti, individualnih i neformalnih razgovora pa i neretko govorile da imaju poverenje samo u ljude koji dolaze i rade sa njima - ostaje pitanje koliko su zapravo bile iskrene. Imajući u vidu da je nepoverenje opšta karakteristika azilne populacije, može se opravdano posumnjati u iskrenost konkretnog odgovora i tendenciju učesnica da povremeno daju društveno poželjne odgovore a u nameri da izbegnu dalje razgovore o temama o kojima ne žele da razgovoraju ili da suprotstave mišljenje. Opšta odlika grupe je shvatanje trenutne sopstvene situacije i okruženja samo kao privremenog bez istinske želje za razvijanjem emotivnog odnosa prema ljudima i okolnostima u kojima se nalaze, a u nameri da što bolje budu fokusirani na cilj i prolazak kroz Srbiju.

Kako je tranzit sveprisutna odlika azilne populacije u Srbiji, porodice dolaze i odlaze iz kampova, a neretko se dešava da novopristiglim azilantima u početku bude nejasno šta se i zašto dešava u kampovima i zašto i kako žene učestvuju u radionicama. Zbog toga su neretko muževi i braća učesnica samo svraćali do prostorija za radionice i javljali se radioničarskom timu postepeno preuzimajući i ulogu njihovih supruga čuvajući decu dok su im supruge ili sestre na radionicama, čime se u maloj ali značajnoj meri u azilnim porodicama prepoznaje važnost vremena koje žena treba da odvoji za sebe. Ovakvim promenama formiraju se začeci promena u tradicionalnom shvatanju rodniih uloga i podele poslova u tradicionalnoj i patrijarhalnoj porodici.

Žene počinju da prepoznaju odgovornost koju imaju prema sopstvenom zdravlju i zdravlju svoje dece do čega se dolazi informisanjem o rizicima i razvijanju svesti da se bolest/infekcije ne prihvataju kao takve već da se može uticati, menjati situacija, preventivno se štititi. Kod žena je pojačana svest o važnosti poseta lekaru, praćenju svog zdravlja, disciplinovanom uzimanju lekova, riziku od infekcija i trovanja. Obazrivije su prema promenama u zdravlju svoje dece jer je povećana svest o opasnostima u kojima se nalaze tokom putovanja.

Osim što su dobile pravo na svoje vreme, žene su uzele aktivniju ulogu u nabavljanju namirnica, češće odlaze u kupovinu do centra naselja u čijoj blizini žive. Tokom neformalnih razgovora na početku projekta azilantkinje su rekle da nijedna od njih nije imala nikakav kontakt sa nekim iz lokalne zajednice, da nisu upoznali nikoga osim zaposlenih u centrima za azil, dok su nakon završenog projektnog seta radionica azilantkinje uspostavile kontakt i oskudnu komunikaciju sa pojedinim lokalnim građanima, javljaju se ljudima na ulici, pitaju za smernice, komuniciraju sa komšijama, zaposlenima u prodavnicama, bolnicama, domovima zdravlja i drugim institucijama.

Značajan deo sadržaja koji je obrađivan na radionicama, većina učesnica je na mentalnom planu analizirala, preispitala, a često i uvrstila u spektar svojih ponašajnih modela i vrednosnih stavova. Praktične savete koji su davani na različitim radionicama poput - pozdravljanja, načina života u velikoj zajednici, obuvanja čarapa maloj deci, praćenja pranja ruku, neostavljanja hrane u sobama jer nema frižidera, 90% žena sa kojima se radilo su usvajale i primenjivale.

Iz evaluacionih formulara, razgovora i konsultacija može se zaključiti da su učesnice istakle korisnost informacija koje su saznavale u oblasti kulturoloških razlika, higijene i zdravlja; istakle dragoceno vreme koje žene imaju za sebe, za upoznavanje novih ljudi, slušanje novih priča, pričanje o svojim problemima ali na način koji ne opterećuje već oslobađa. Neretko se dešavalo da su žene koje su potpuno neobrazovane, izopštene iz bilo kakvog sistema socijalne zaštite i zakona, koje ne obrađuju informacije na formalnom nivou razmišljanja, navele da su sati zajedničkog rada i razgovora jedino vreme kada nisu bile zabrinute i da su zbog toga beskrajno zahvalne.

Neke sugestije i predlozi usvajani su tokom realizacije projekta – potreba za dodatnim objašnjenjima, individualna psihološka i pedagoška savetovanja, zdravstvene asistencije.

Ako imamo u vidu da je tražilaca azila sve više, da će se duže zadržavati u Srbiji, da će deca biti uključena u obrazovni sistem, aktivnosti treba nastaviti uz više direktnog kontakta sa lokalnim stanovništvom, sa ženama i decom iz lokalne zajednice (Bogovađe, Lajkovca i Banje Koviljače). Kontinuiranim zajedničkim radom sa azilnom populacijom i lokalnim stanovništvom radi se na stvaranju povoljnih uslova za uspostavljanje dijaloga i oklanjanje predrasuda između azilanata i lokalnih stanovnika, a u cilju dostizanja interkulturalne lokalne zajednice koja konstruktivno ukršta različitosti i pretvara ih u resurs budućnosti lokalne zajednice.

Suočavanjem sa predrasudama nastalim usled nepoznavanja drugih kultura – predrasudama prepoznatih i kod lokalnog stanovništva i kod tražilaca azila različitog porekla, uključivanjem u zajedničke aktivnosti stvaraju se uslovi za razvoj demokratskog društva zasnovanog na otvorenosti, toleranciji i ljudskim slobodama.

RADIONIČARSKI RAD SA DECOM IZ AZILNIH CENTARA

Deca imigranata su možda najvažnija grupa sa kojom je izazovno raditi jer rastu u različitim zemljama, različitim okolnostima, tokom boravka u azilnim centrima okružena su decom iz drugih zemalja i kultura, uče jezik jedni od drugih, prevazilaze barijere i obrasce ponašanja odraslih i bivaju spremnija da se uključe u građansko društvo. Lako prihvataju običaje, uspostavljaju kontakt sa vršnjacima, kognitivno, socijalno i emotivno se razvijaju. Oni prihvataju vrednosti različitosti, postaju otvoreniji za novu sredinu. Oni su ti koji će poći u školu, biti deo obrazovnog i društvenog sistema. Upravo su oni mikrogrupa preko koje se najlakše može doprinostiti socijalnoj integraciji i uključivanju u lokalnu zajednicu.

Deca azilanata su smeštena u centrima za azilante u Banji Koviljači i Bogovađi. Maloletni tražioci azila koji putuju bez pratnje privremeno su smešteni u Zavodu za vaspitanje dece i omladine „Vasa Stajić“ u Beogradu.

U azilnim centrima deca nisu imala dovoljno struktuiranih aktivnosti i veliki deo dana provode u dokolici, igrajući se samostalno u centrima za azil.

Radionice sa decom realizovane su u pravcu ostvarivanja tri opšta cilja – podsticanja kreativnog izražavanja, integracije sa decom iz lokalne zajednice, razvoja kapaciteta za učešće u struktuiranim grupnim aktivnostima poput onih koje će imati u školi, obdaništu, budućim radionicama i budućem radu sa decom.

Radionice, grupni i individualni razgovori održavani su u centrima za azilante u Banji Koviljači i Bogovađi, kao i u Zavodu za vaspitanje dece i omladine „Vasa Stajić“ u Beogradu. Održano je ukupno 74 radionice i grupnih razgovora u kojima je učestvovalo ukupno 174 dece.

U radu su primenjivani principi neformalnog obrazovanja, interaktivni radioničarski oblik rada i iskustveno učenje kao dominantni. Principi rada kojima se APC tim rukovodio uvek su bili da deci bude ugodno, da teme ne budu stresne deci niti da ih uznemire, da atmosfera bude radna i prijatna, kao i da se neguje poštovanje interkulturalnosti i različitosti. Sa decom azilantima koja duže ostaju i koja pokazuju interesovanje za razgovor u maloj grupi ili individualno, govorilo se i o problemima koje imaju, a tiču se migracija i dečijih strahova.

Sa decom azilantima se radilo u mešovitim grupama – uzrasno i etnički. Najviše radioničarskih aktivnosti je bilo namenjeno deci uzrasta od 7 do 14 godina tako da su prilikom podele u manje grupe uzmani u obzir uzrast, poreklo, interesovanja deteta i prilagođenost grupi.

Sa najmlađom decom (do 4 godine) radilo se kroz ad hoc aktivnosti i slobodnu igru, najčešće uz prisustvo majki nakon čega su sa majkama obavljani razgovori o vaspitanju.

Starije devojčice - mlađe adolescentkinje (ženska deca starija od 13 godina, a mlađa od 18 godina) su pored učešća u nekim dečijim, bile uključene i u radionice psihološkog i socijalnog osnaživanja namenjene ženama. Ove tinejdžerke je odlikovala prerana zrelost i interesovanje za oblasti kulturoloških razlika, zdravstvene zaštite, ispoljavanja emocija, komunikacije, pristupima konfliktima što su bile neke od tema obrađivanih na radionicama prvenstveno namenjenih ženama. Na radionicama namenjenih mlađoj deci upravo su ove devojčice asistirale prilikom okupljanja dece, održavanja radne atmosfere, pomoći u prevodu i pojašnjavanju instrukcija. Ovakav vid uključivanja mlađih adolescentkinja u više različitih programskih aktivnosti vodio je uspostavljanju saradničkih odnosa kako između APC tima i pomoćnih moderatora tako i njihovog odnosa sa mlađom decom. Angažman asistenata moderatora radionica vodio je i razvoju odgovornosti kod mladih, razvoju veština u interpersonalnoj komunikaciji, a bio je i pokretačka snaga kod starijih tinejdžerki koji prolaze kroz faze adolescencije, odsustva motivacije, propuštanja škole.

Prvu grupu radionica koje su se odnosile na podsticanje kreativnih potencijala i razvoj mašte kod dece činile su umetničke (kreativne) radionice – rad sa glinom i keramikom, crtanje uz korišćenje različitih umetničkih tehnika, pravljenje zmajeva, maski, osmišljavanje i oživljavanje superheroja, pravljenje nakita, muzičkih instrumenata i dr.

Posebno interesovanje dece privukle su radionice pravljenja zmajeva u kojima rado učestvuju deca iz svih zemalja porekla imajući u vidu da je igra zmajevima jedna od najpopularnijih u Aziji među decom ali i odraslima. Radionice pravljenja zmajeva privukle su pažnju i lokalnih vršnjaka koji su se rado priključili u okviru radionica. Stariji maloletnici, tražioci azila, učestvovali su u radionicama asistirajući u sprovođenju same tehnike pravljenja zmajeva.

Druga grupa radionica bila je sastavljena od aktivnosti kojima su podsticani rad u grupi, sticanje poštovanja prema članovima grupe, poštovanja grupnog dogovora i drugih pojedinaca-učesnika, razvoju tolerancije, spremnosti da se predstave ideje pred drugom decom iz grupe, spremnosti da se saslušaju drugi, podizanju samopuzdanja, prihvatanju nove dece od strane grupe azilantske dece.

U radu sa decom posebni su izazovi bili uspostavljanje discipline jer su pored dečije radoznalosti faktori poput odsustva bilo kakvog prethodnog obrazovanja, učenja, dijaloga, radnih navika, vaspitanja od strane roditelja dodatno otežavali funkcionisanje radionica. Imajući u vidu da su deca često odrastala ili bila čak rođena na putu migracije, u vanrednim i nehumanim uslovima, posebni izazov je predstavljao rad na socijalnoj adaptaciji. Teme i načini rada morali su biti prilagođeni postojećem stepenu discipline, koncentracije, verbalnog prostora koji pojedinac ima te je napredak vidljiv. Deca su počela da poštuju pravila grupe koja su zajednički definisana, kazne su definisali u okviru grupe, skretali su pažnju jedni drugima na grupni dogovor i postali spremniji su saslušaju drugog. Pod snažnim uticajem odraslih, deca poprimaju ponekad nepoverljiv

i netolerantan stav prema deci koja dolaze iz drugih kultura međutim jedino zajedničkim aktivnostima stvara se prostor za interkulturalni dijalog.

Treći segment rada bio je povezivanje dece iz azilne populacije i dece iz lokalne zajednice gde je veoma uspešna saradnja ostvarena sa Domom za nezbrinutu decu „Vera Blagojević“ u Banji Koviljači. Pažljivo su planirane zajedničke radionice i neformalna druženja dece iz doma i dece tražilaca azila kao i zajednička poseta školi „Vera Blagojević“ čime je uspostavljen i prvi kontakt sa školskom decom iz lokalne sredine. Upoznavanje sa decom i odraslima van centra za azilante bilo je iskustvo koje je snažno uticalo na decu azilante i koje su ona često prepričavala u okviru rada sa radioničarskim timom. Deca azilanata su u pratnji pedagoga i psihologa išla samostalno u Dom i to je bio prvi izuzetak da su azilanti puštali decu da napuste Centar bez njihove pratnje ukazujući poverenje APC timu. U okviru zajedničkih radionica dece iz centra za azil i Doma za decu „Vera Blagojević“, kroz pravljenje zmajeva, glinenih figura, bookmarkera, deca su uspostavljala pre svega direktne i lične kontakte, a uz pomoć prevodilaca, uspevala da pored gestikulacije ostvare i verbalnu komunikaciju i međusobno utvrde i usvoje konvencionalne reči sporazumevanja srpskog, engleskog i drugog porekla. Fokusirani na tehnički i manuelni rad, radeći često u paru, deca iz Doma „Vera Blagojević“ i deca azilanti su bila upućena na jedna na drugu tokom trajanja radionica i motivisana da samostalno iznađu dodatne načine međusobne komunikacije u cilju uspešnog realizovanja tema i zadataka radionica.

Asistencija maloletnih tražilaca azila iz Avganistana prilikom pravljenja tradicionalnih zmajeva bila je prilika da domaća deca čuju nešto o zmajevima, običajima vršnjaka i njihovom životu u Avganistanu. Zahvaljujući posetama azilanata razredu u Osnovnoj školi „Vera Blagojević“, kroz interaktivnu komunikaciju i razmenu pitanja i odgovora, školska deca su pokazala veliko interesovanje za zemlje porekla tražilaca azila i želju za druženjem sa vršnjacima iz centra za azil.

Sa maloletnim tražiocima azila bez pratnje, privremeno smeštenim u Zavodu za vaspitanje dece i omladine u Beogradu, APC psiholog i pedagog su jednom nedeljno realizovali radionice, grupne i individualne razgovore sa ciljem osnaživanja i pripreme maloletnih azilanata bez pratnje za naredne korake bilo u azilnom sistemu u Srbiji, bilo u nastavljanju daljeg puta ka zemljama destinacije. U Zavodu su realizovane radionice bazirane na kulturološkim razlikama, radionice o interpersonalnim odnosima, konstruktivnom pristupu konfliktima, planovima za budućnost, ispoljavanju negativnih emocija, kreativnom provođenju slobodnog vremena. Obavljeni su individualni razgovori bilo na inicijativu tima, staratelja ili samih tražilaca azila. Maloletnicima su pružane sve informacije o sistemu i postupcima azila, o kampovima u Bogovađi i Banji Koviljači, o vidovima zaštite i asistencije, o ulogama pojedinih azilnih institucija i službenika, a u cilju dalje prevencije stresa, uznemirenosti i neizvesnosti koji su propratni činioci položaja maloletnika bez pratnje na putu kroz Srbiju.

Realizovane aktivnosti pokazale su se korisnim i značajnim za maloletne tražioce azila. Pored pozitivnih komentara dece tokom usmenih evaluacija i aktivnog učešća u radionicama, činjenica da su se majke raspitivale, a ponekad i prisustvovala i prijavljivale da pomognu potvrđuje svrsishodnost ovakvih programa. Maloletni tražioci azila smešteni u Zavodu za vaspitanje dece i omladine u Beogradu pošto budu prebačeni u neki od azilnih centara, redovno nastavljaju komunikaciju sa timom, ponekad iskažu potrebu za razgovorom sa stručnim licem, a neretno se prijavljuju da asistiraju tokom aktivnosti APC-a na terenu.

Prostor za individualne razgovore u budućnosti i rad u malim grupama treba razvijati i strateški osmisliti. Postojeći kurikulum treba dopuniti i sadržajnijim aktivnostima sa najmlađom decom. Najmlađa deca, do 4 godine su ciljna grupa kojom se treba posebno baviti u budućnosti jer oni lako usvajaju novi jezik, a u aktivnosti bi se mogle uključiti i majke. Ovaj pristup bio bi zasnovan na radu u malim grupama i otvara potrebu za stvaranjem većeg tima koji će biti angažovan. Kako očekujemo da će porodice počinjati da ostaju u Srbiji u narednom periodu, potrebno je da deca budu uključena u domaći obrazovni sistem. Postojeće radioničarske aktivnosti treba nastaviti u većem obimu i upotpuniti ih dodatnim aktivnostima koje bi uključile decu iz lokalne zajednice tokom kojih bi teme interkulturalnosti i različitosti bile posebno obrađivane. Kroz zajedničke aktivnosti i priliku za upoznavanje različitih zemalja i miljea iz kojih dolaze tražioci azila i kroz predstavljanje onog iz lokalne zajednice, doprinosi se razvoju tolerancije.

SADRŽAJ

Uvod	1
Azil u Srbiji	2
Psihološki rad sa ženama i decom tražiocima azila	3
Radioničarski rad sa ženama u azilnim centrima	6
Radioničarski rad sa decom iz azilnih centara	10

Beograd 2013.

www.apc-cza.org